

Antropológia és gyarmatosítás

Borsányi László: *Hontalanok a hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század).*

Budapest: Helikon Kiadó. 2001. 223 p.

Az antropológia és gyarmatosítás cím nem a jelen szerző saját találmánya: Adam Kuper (1973) könyvének egyik fejezetcíme, melyben a szerző az angol szociálintropológiai iskola 1922-t követő fél évszázadának történetét vázolja, és – tiszteletre méltó őszinteséggel – azt a morálisan kényelmetlen kérdést járja körül, hogy az angol antropológia virágzása miként függött össze a brit gyarmatbirodalomával; egészen pontosan azt, hogy az antropológusok milyen szerepet játszottak az angol gyarmatosítás történetében. Borsányi László voltaképpen hasonló kérdést feszeget a *Hontalanok a hazájukban* című könyvében az amerikai antropológia és az Újvilág őslakóinak kolonizációja vonatkozásában. A két vállalkozás között azonban mégis figyelemre méltó különbségek vannak: Adam Kuper nemcsak hogy angol, de édesanyja, Hilda B. Kuper (Leo Kuper felesége) maga is tekintélyes antropológus; noha a művet szakirodalomnak szánta, s a célba vett hallgatóság a kortárs és a leendő antropológusok köre, mégis könnyen érthető volt az érdeklődő laikusok számára is, mert az angol gyarmatbirodalom 19–20. századi történelme soha nem volt „titkos” történelem az angolok és a világ számára. Ezzel szemben Borsányi nemcsak hogy nem amerikai, de antropológusként egy olyan tudományterület művelője, amelynek hazánkban – finoman fogalmazva – soha nem volt virágkora, másrészt az amerikai őslakosok gyarmatosításának története máig tabu témának számít az amerikai közgondolkodásban, a hazai laikusok pedig jobbára kénytelenek a képzeletükre hagyatkozni, hogyha be akarják tölteni a *Vadölő*¹ és a *Wounded Knee*² között eltelt több mint két évszázadnyi űrt.

A szerző láthatóan tisztában volt sajátos helyzetével, mert mindjárt a mű előszavában világossá teszi, hogy a kínálkozó szempontok közül – a gyarmatosítók, az „indiánok” és az antropológusok (kívülállók?) – az őslakók szempontját teszi magáévá, ezzel meglehetősen radikalizálva a „kívülálló” helyzetéből fakadó kritikai pozíciót. Az is világos számára, hogy ha nem a magyar antropológusok egyelőre nem létező tudományos közösségének írja a könyvet, akkor először is az amerikai sikersztori másik oldalának hiteles ábrázolásával kell kezdenie, vagyis az Egyesült Államok létrejöttének és 17–19. századi történetének „indián” szempontból való bemutatásával.

A fentiekben nem véletlenül szerepelt az indián mindannyiszor idézőjelben: „indiánok” márpedig nincsenek. Vannak apacsok, apölesik, arapahók, arikarák, aszinbojнок, atakapák, atapaszkák és megannyi más őslakos nép, de „indiánok” eredetileg csak a fehér ember képzeletében léteztek. Az „indián” megjelölés egy tökéletes félreértés és ugyan-

akkor egy önbeteljesítő jóslat. Tökéletes félreértés, tekintve, hogy Kolumbusz nem India földjén ért partot. Másrészt az „indiánok” nagyon sok, különféle kultúrájú őslakos nép közös gyűjtőneve lett, amely a hódítók tudatlanságának és vágyak által fűtött képzeletének olvasztókemencéjében kiforrott képzetek keretévé vált: sablonná, sztereotípiává, amely elfedi, eltünteti a különböző népek különböző kultúrájának sokféleségét – ezzel tagadja és megsemmisíti az identitásukat. Az „indián” önbeteljesítő jóslat is, mivel a gyarmatosításuk folyamán a korábban elszigetelt, autonómiájukat és kulturális különbözőségeiket őrző népek egységesültek, s a nemkívánatos, létükben tagadni való másság hordozóivá váltak. Amíg az Egyesült Államok történelme a *mi* fokozatos kiterjesztéséről szól, s ebbe a kategóriába ma már mindenféle etnikumú és kultúrájú ember belefér, addig az „indiánok” mind a mai napig az *ők* kategóriájába tartoznak, olyannyira, hogy az amerikaiak már pusztán létüket is vonakodnak elismerni. „Freud az egyén emlékezetkihagyásait az embernek azzal az öntudatlan kívánságával magyarázta, hogy el akar rejtőzni minden elől, ami szégyenletes, félelmetes, társadalmilag elfogadhatatlan. Elképzelhető, hogy valamiféle társadalmi, nemzedékről nemzedékre erősödő emlékezetkihagyás teszi lehetővé az amerikaiak számára a gyarmatosítás folyamán megtörténtek eltussolását. Valószínű, hogy az őslakossággal szembeni rettenetes bánásmód elismerése és tudatosítása éppolyan szégyenletes és elfogadhatatlan, mint a megmagyarázása” (11. p.) – jegyzi meg találóan a szerző.

A mű első fejezetében (*Ősi kultúrák az Újvilágban*) Borsányi vázlatos képet fest az Újvilág felfedezése előtt létező őslakoskultúrákról. Véleményem szerint e kép talán túlságosan is vázlatosra sikeredett, s a szerző nagyobb teret szentelhetett volna e témának a könyv egészén belül, hiszen egyik fontos célja, hogy szétörje az „indián” fogalmához tapadó sztereotípiákat. További problémának látom, hogy még e vázlatos képben is aránytalanul kevés figyelmet fordít a különböző társadalmak politikai szervezetének, vallási eszméinek, illetve a normatív kultúra elemeinek bemutatására az anyagi kultúrával szemben. Talán szerencsés lett volna – mintegy esettanulmányként – a fontosabb népcsoportok³ közül egy-egy népet kiválasztani, s kultúrájukat részletesebben leírni. Ezzel az elnagyoltsággal magyarázható az is, hogy az őslakos népeknek a földhöz való viszonyát a közösségi tulajdon fogalmával jellemzi (22. p.). Ez azért félrevezető, mivel azt sugallja, hogy e viszonylatban a föld a tulajdon tárgya. Ezzel szemben a hagyományos társadalmak túlnyomó része a földet nem tárgynak vagy dolognak, hanem szellemi entitásnak tekinti, amelyet nem lehet sem „használni”, sem „birtokolni”, sem pedig „rendelkezni” felette; az egyén legfeljebb megfelelő beavatási szertartások révén e szellemi entitás részévé válhatott. Valószínűleg ez a szemlélet volt az oka, hogy a gyarmatosítók miért tudták sokáig könnyűszerrel becsapni az őslakos népeket különféle szerződésekkel: az „indiánok” egyszerűen nem értették a szerződés lényegét. Jól érzékeltetik ezt a híres sauni főnök, Tecumseh szavai: „Egyetlen törzsnek sincs joga eladni [földjét], még egymásnak sem, legkevésbé idegeneknek. [...] Miért nem adjuk el a levegőt vagy a tengert ugyanúgy, ahogy a földet? Nem minden gyermeke számára egyformán teremtette ezeket a Nagy Szellem?” (144. p.)

A következő négy fejezetben (*Észak-Amerika meghódítása és gyarmatosításának kezdetei; 1763–1815: Az Amerikai Egyesült Államok megalakulása; 1834: Az indián territórium létrehozása; 1848–1871: A rezervátumrendszer kialakulása*) mutatja be a szerző az „indián” történelem első három évszázadának fontosabb eseményeit: megnyert csa-

ták és elvesztett háborúk monotonon ismétlődő szekvenciáit, amelyeket erőszakkal, csalással és korrupcióval kierőszakolt és újból meg újból megszegett „szerződés” kísérik. Az elemzés nagy erénye, hogy a szerző nem csupán az eseményeket írja le, hanem nagyon pontosan ábrázolja a gyarmatosítás politikai-filozófiai és általános eszmétörténeti hátterét is. Rendre beszámol az amerikai történelem kiemelkedő politikusa-iról is – Thomas Jeffersontól Abraham Lincolnig –, akik igyekeztek rávenni kortársaikat az őslakosokkal való emberségesebb bánásmódra, az „indianok” jogainak tiszteletben tartására –, és rendre kudarcot vallottak. A társadalmi szerződésről, a szabadságról és a republikánus erényekről szóló szónoklatok közepette a kolonizáció gyakorlata, úgy tűnik, mindvégig ugyanazt az elvet követte: „A legjobb indián a halott indián.”

Számomra a legbeszédesebb példa a délkeleti törzsek esete, akik tökéletesen megfeleltek a gyarmatosítók asszimilációra vonatkozó elvi feltételeinek, illetve a Jefferson által megfogalmazott „felvilágosult” és „civilizált” elképzelésnek, miszerint az őslakók beolvadhattak volna az amerikai társadalomba (vö. 57–58., 69. p.), és – elvileg – amerikai állampolgárságot kaphattak volna. „Az eredetileg is faluközösségekben élő földműves déli cserokik, kríkek, csaktauk és szeminolok az amerikaiak mintájára fejlett gazdaságokat hoztak létre a századforduló körüli időkben. Úthálózatot és gabonaörlő malmokat építettek, és erősen centralizált, a korabeli viszonyokhoz igazodó törzsi kormányzatokat szerveztek, de nemzeti közösségeiket változatlanul fenntartották. Kiválóan felszerelt iskoláik voltak, s az 1820-as évek második felére a cserokik például még saját ábécéjükkel nyomtatott újságot is kiadtak [...]” (73–75. p.) Ennek ellenére két évtizeden belül gyakorlatilag – leszámítva a floridai szeminolokat, akik 1858-ig folytatták utóvédharcukat – mind az öt délkeleti „civilizált törzset” kiforgatták földjeikből, s mintegy 70 ezer embert telepítettek a Mississippin nyugati oldalára. A háromezer mérföldes vándorlás embertelen körülményei között, a „könnyek ösvényén” közel egyharmaduk elpusztult (88–89. p.).

Mégis, mintha a szerző megfedkezni látszana Bibó István intelméről: „Az európai hatalomgyakorlás szörnyűségével szemben való szemrehányásainkban ezt sokszor el szoktuk felejteni, hogy azért hányjuk szemre az európai hatalomgyakorlásnak a maga szörnyűségeit, mert pontosan ennek az európai hatalomgyakorlásnak aránylag magas erkölcsi mércéit szoktuk meg, és egyáltalán el tudjuk képzelni, hogy a hatalomgyakorlással szemben magas erkölcsi mércét lehet alkalmazni [...]” (Bibó 1986:24). Látnunk kell ugyanis, hogy bármilyen fájdalmas is, de ha az európai erkölcsi értékrend fékezőereje egyáltalán nem érvényesült volna, akkor az őslakosok még rosszabbul járhattak volna: a 19. század közepére a totális népirtás technikai feltételei adottak voltak,⁴ s még csak a kollektív lelkiismeret-furdalásnak sem kellene gyötörnie az amerikaiakat. Meglehet, hogy a 19. században a „könnyek ösvényére” kényszerülő őslakosok és mai leszármazottjaik szempontjából azonban ez a megfontolás aligha érvényteleníthette volna a népörszi Chief Joseph megállapítását: „Hosszú életpályám során egyetlen igazságos cselekedettel sem vádolhatom a kormányt.” (139. p.)

A *Határtalan határvidék* című fejezetben (e cím utalás Frederick Jackson Turnernek, az amerikai történetírás meghatározó alakjának „váltakozó határvidék” elméletére⁵) a szerző összefoglalja az előző négy fejezet történeti anyagát, s elsősorban azokra a társadalmi, politikai és ideológiai tényezőkre igyekszik rávilágítani, amelyek akadályozták, korlátozták és időnként teljességgel meghiúsították azoknak az „aránylag magas erköl-

csi mércéknek” az érvényesülését, amelyeket joggal várhatnánk el egy zömmel európai emberek által létrehozott társadalomtól, s amelyeknek letéteményeseként pont az Egyesült Államok határozta meg magát a 20. század második felében. Borsányi szerint, ha a gyarmatosítás gyakorlatáról lefosztjuk a 16. század teológiai magyarázatait (a spanyolok a pápai felhatalmazásra hivatkoztak, míg a protestáns angolok a Teremtő akaratára, illetve az eleve elrendelésre [144. p.]), a 17–18. század felvilágosult politikai filozófiai eszméit – a szabadságról, a magántulajdon szabadságáról és a magántulajdon felsőbbrendűségéről, ami egyenesen vezetett a 19. század szociális evolucionizmusához –, akkor az „indiánkérdés” 1776-tól 1871-ig tartó korszaka voltaképpen az amerikai agrárkérdés történetére egyszerűsíthető.

A mű utolsó fejezete egy váratlan váltással az „indiánkérdés” története 1871 utáni szakaszának vizsgálatát a társadalmi folyamatok dimenziójából az eszmetörténet, illetve az antropológia elmélettörténetének síkjára helyezi át (*Az indiánkérdés az antropológiai gondolkodás kibontakozásában*). Bevezetesként a szerző vázolja a nyugati gondolkodás történetében a *mi* és *ők* megkülönböztetésének változásait, amelyeket a gyarmatosítás tapasztalatai és a felvilágosodás eszméinek egymásra hatása idéztek elő a 16–18. század folyamán: azt a folyamatot, hogy miként lettek az őslakók a 16. században „vadak”, majd a 17–18. században „vademberek” – helyenként és időnként nemes vademberek –, hogy aztán a 19. században, a kibontakozó antropológiai gondolkodás evolucionista szemléletében a „primitívek” példájává váljanak.⁶ Borsányi plasztikusan mutatja be azt a paradox jelenséget, hogy miközben az „indiánok” a társadalmi térből fokozatosan kiszorultak, ezzel párhuzamosan, „szinte észrevétlenül lábjegyzetek lettek a történelem- és antropológiai könyvek lapjain”.⁷ A kulturális antropológia amerikai irányzatainak bemutatása kapcsán a szerző hangsúlyozza, hogy az evolucionizmus, a kulturális relativizmus és az uni-, illetve multilineáris kulturális evolúció egymásra következő és részben egymással is vitában álló paradigmái mögött az „indiánokhoz” való viszonyukban lényeges közös mozzanatok mutathatók ki: nevezetesen egyfajta „dehumanizáló” szemlélet, amely az őslakosok kultúráit csupán mint a múlt élettelen relikviáit vizsgálta, az amerikai társadalom egészének társadalmi és politikai viszonyaitól elszigetelten. „Mi még itt vagyunk!” – idézi a szerző Leonard Crow Dog lakota vallási vezető 1973-ban, *Wounded Knee*-nél elhangzott szavait, aki hozzáfűzte, hogy népét „nem a természettudományi múzeumok poros tárlóiban kell keresni” (188–189. p.).

Úgy vélem, hogy ez a – talán szándékosan is provokatívnak szánt – kritika részben megalapozatlan, részben pedig igazságtalan. Megalapozatlan abban a tekintetben, hogy hiányzik az antropológiai gondolkodás kibontakozása korának, a 19–20. század „indián” történelmének leírása, hiszen a történeti áttekintés a rezervátumrendszer létrejöttével zárul. (Ezt a hiányt Borsányi – reményeim szerint – egy következő, hasonlóan színvonalas művel pótolja majd.) Másrészt túlzó a bírálóat abban az értelemben, hogy *a kulturális antropológia eszméinek értékét nem bírálhatjuk el kizárólag az „indiánok” ügyére tekintettel*. Különösen igazságtalannak érzem ezt a Franz Boas munkássága nyomán kialakult „történeti iskola” vonatkozásában.⁸ Az általuk az evolucionizmus ellenében megfogalmazott kulturális relativizmus eszméje, amely a kultúrák egyenrangúságának gondolatára épül, messze túlmutat az „indiánkérdés” horizontján, s egy megújult humanizmus alapja lehet. Egy olyan szemléleté, amelyben a kultúrák közötti különbségek nem „fejlődési rendellenességekként” tűnnek fel, a kulturális különbségeket tehát nem

megszüntetni, hanem vállalni kell, s arra kell törekedni, hogy a kultúrák közötti érintkezés alapja ne az erőszak, hanem a kölcsönös tisztelet, a tanulás és a példamutatás legyen. Más kérdés, hogy az eszmék – sajnos vagy szerencsére – nem válnak valósággá automatikusan, pusztán igazságuk vagy szépségük okán. Ez viszont semmiképpen sem róható fel kizárólag az őket megfogalmazó tudósok vagy művészek hibájaként.

A „kritika kritikája” azonban nem sokat vonhat le Borsányi László szellemi vállalkozásának erényeiből: a mű új ismereteket közöl – méghozzá a „laikusok” számára is érdekesítő témáról –, és izgalmas, új értékelési szempontokat vet fel. A könyv talán legnagyobb érdeme mégis az, hogy a szerző kiváló érzékkel talál egyensúlyt a tudományos alaposág és az ismeretterjesztés igénye között. Ami a tudományos megalapozottságot illeti, az aligha vitatható, lévén hogy a könyv Borsányi László kandidátusi értekezésének „könnyített” változata. Az ismeretterjesztést szolgálja az írás remek, gördülékeny stílusa, a több mint két tucat térkép és ábra, valamint a közel kétszáz, eredeti festményeket, rajzokat és fényképeket bemutató képanyag; ez utóbbi önmagában is figyelemre méltó válogatás eredménye, amely a szerző esztétikai érzékét is dicséri. A képaláírások pedig mintegy a lábjegyzeteket pótolják, sőt, a történet elmesélésének egy másik, a hétköznapi élet világához közelebbi szintjét alkotó szüzsévé állnak össze. (Érdekes, hogy míg a „hivatalos” főszövegben az „indiánkérdés” történetének bemutatása a 19. századdal zárul, addig a képaláírások szintjén a történet *Wounded Knee*-vel ér véget.) A könyvet a jegyzetek, a név- és tárgymutató mellett a szövegben előforduló népvnevek és nyelvek magyar átírásának jegyzéke teszi teljessé – ez utóbbit a jövőben magyar antropológusok is haszonnal forgathatják majd.

JEGYZETEK

1. „Történetünk az 1740-es év táján kezdődik ...” – írja James Fenimore Cooper a *Vadölő* első mondatában (Cooper 1964:5).
2. Település Dél-Dakota államban (USA). 1973-ban a lakota polgárjogi mozgalom résztvevői itt, az USA Hetedik Lovasrezdének legszégyenletesebb vérengzései színhelyén tartottak megemlékező és tiltakozó demonstrációt. A tüntetőket 73 napi ostrom után tudták meghátrálásra kényszeríteni az FBI ügynökei. Lásd 188. p.
3. A szerző hét ilyen különít el: délnyugat, délkelet, északkelet, Kalifornia és a Sziklás-hegység fennsíkjai, a síkságok és a prérividék, az északnyugati peremvidék, valamint a sarköv alatti vidék népei; vö. 20. p.
4. Jól mutatja ezt, hogy az amerikaiak – részben azért, hogy az indiánokat létalapjuktól megfosszák – 1830 és 1875 között 39 millió bolyont irtottak ki, lásd 124. p.
5. Turner egyik 1893-ban tartott előadásában azt fejtegette, hogy az amerikai fejlődés magyarázatát egy „szabad földterület” létében és az amerikai telepesek nyugat felé nyomulásában kell keresnünk. „Turner az indián népek katonai leigázásában és a hollandok, franciák, spanyolok meg mexikóiak ellen folytatott hódító háborúban mindössze „egy szabad földterület visszahúzódását” látja. Azt mellékes vagy nem létező körülménynek tekinti, hogy ezek a földterületek az eredeti tulajdonosok, az őslakosok szemszögéből *nem visszahúzódtak, hanem összezsugorították őket kényszerrel, s a gyarmatosítók számára így, jogos tulajdonosaiktól, az indiánoktól „megszabadítván terjedtek ki”* – állapítja meg Borsányi (10. p.).

6. E történet elemzését a jogantropológia fejlődése szempontjából lásd H. Szilágyi 2000:18–35.
7. Borsányi a kortárs amerikai történész, Frederick Hoxie (1994:35) gondolatait idézi.
8. Franz Boasról lásd 180–183. p.; H. Szilágyi 2000:13, 9. jegyzet; Bohannan–Glazer 1997:131–155.

IRODALOM

BIBÓ ISTVÁN

1986 Az európai társadalomfejlődés értelme. *In* Válogatott tanulmányok. 3. Budapest: Magvető.

BOHANNAN, PAUL – GLAZER, MARK, SZERK.

1997 Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Budapest: Panem–McGraw-Hill.

COOPER, JAMES FENIMORE

1964 Vadölő. 2. kiad. Budapest: Móra.

HOXIE, FREDERICK

1994 The Problems of Indian History. *In* Major Problems in American History: Documents and Essays. Albert L. Hurtado – Peter Iverson, eds. Lexington, Mass.: D. C. Heath and Co.

KUPER, ADAM

1972 Anthropologists and Anthropology The British School 1922–1972. Hammondswoth: Penguin Book.

H. SZILÁGYI ISTVÁN

2000 A jogi antropológia főbb irányai. Budapest.